

СУТНІСТЬ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Прийняття у 1996 р. Конституції України, проведення «малої судової реформи» 2001 р., продовження роботи над проектом Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) наочно підтверджують курс України на розбудову правової і демократичної держави, основним змістом діяльності якої є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Наслідком демократичних перетворень у державі має стати формування кримінального судочинства охоронного типу, яке б максимально гарантувало права і законні інтереси громадян під час провадження у кримінальних справах.

Важливу роль у реалізації прав та захисті законних інтересів учасників кримінального процесу відіграють законні представники, які беруть участь у справі у передбачених Кримінально-процесуальним законом випадках.

На жаль, як свідчить вивчення слідчої та судової практики, законні представники беруть участь у кримінальному судочинстві у більшості випадків формально, що, безсумнівно, позначається на рівні забезпеченості прав людини у кримінальному процесі. Це можна пояснити двома причинами. По-перше, недосконалістю кримінально-процесуального законодавства, що діє сьогодні. Слід підкреслити, що до цього часу, наприклад, залишається невизначеним процесуальний статус законного представника потерпілого і обвинуваченого на досудовому слідстві; про законного представника підозрюваного взагалі не згадується у чинному КПК. По-друге, відсутністю в Україні ґрунтовних теоретичних досліджень поняття і природи представництва в кримінальному судочинстві, його видів і змісту, процесуального статусу різних представників на тій чи іншій стадії кримінального процесу тощо.

Не можна сказати, що проблема представництва у сфері кримінального судочинства взагалі не досліджувалася у вітчизняній процесуальній теорії. Розробкою цієї проблематики займалися С. А. Альперт, Ю. М. Грошевий, Н. А. Дрьоміна, О. В. Кучинська, М. М. Михеєнко, В. М. Трофименко, Ю. В. Хоматов, В. П. Шибіко та ін. Разом з тим, наукових досліджень, які б враховували зміни, внесені до КПК України 21 червня 2001 р. та 12 липня 2001 р., а також положення проекту КПК України, до цього часу проведено не було.

Мета даної роботи полягає в усуненні прогалин у сфері правового регулювання законного представництва у кримінальному судочинстві України.

Законними представниками учасників процесу є батьки, опікуни, піклувальники або представники тих установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких вони знаходяться.

Законне представництво ж багатьма науковцями розглядається як різновид цивільно-правових правовідносин, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

Суб'єктивні права учасників процесу процесуалісти класифікують за різними підставами: 1) матеріальні та духовні блага, для захисту та охорони яких надані процесуальні права; 2) цілі, для досягнення яких необхідні відповідні засоби та можливості; 3) межі повноважень різних осіб на здійснення процесуальних прав. Що стосується третьої категорії, то в ній науковці поділяють права учасників процесу на дві групи. Першу групу складають процесуальні права, які можуть бути здійснені виключно самим учасником процесу (обвинуваченим, підозрюваним, потерпілим та іншими), наприклад, право давати показання, викладати їх власноруч, а для підсудного – право останнього слова. Другу групу складають суб'єктивні права, які можуть бути реалізовані як безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, цивільним позивачем, так і, відповідно, їх законними представниками. Наприклад, надавати докази, заявляти клопотання та відводи, подавати скарги. Класифікація процесуальних прав по суб'єктах вказує межі можливостей по використанню прав з тим, щоб кожен з учасників процесу точно знав, які права він може здійснювати без порушення прав осіб, інтереси яких він захищає або представляє. А саме, якщо законний представник використовує будь-які з прав, що входять у першу групу, то це буде свідчити про порушення ним меж повноважень, хоча для обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача та відповідача не матиме негативних наслідків. Крім того, останні не мають права уповноважувати законного представника реалізовувати такі права, як давати показання і т. ін. Такого роду доручення не має процесуальної сили і не породжує кримінально-процесуальних правовідносин між законним представником, з одного боку, та правоохоронними органами, – з іншого [1, с. 24–26].

Законні представники залучаються до кримінальної справи в силу закону. У обвинуваченого, як і у підозрюваного, можуть бути лише законні представники, на відміну від потерпілого, якому кримінально-процесуальний закон надає право мати, крім законного представника, ще й представника за угодою. Законний представник обвинуваченого діє в кримінальному судочинстві поряд з останнім, а не замість нього, і у випадках, передбачених законом, є обов'язковим учасником процесу навіть за участі захисника.

Законні представники допускаються до участі у справі на підставі їх заяви про це та надання слідчому (суду) документа, який

засвідчує їх батьківські права або права опікуна (піклувальника). Законний представник зобов'язаний брати участь у провадженні по справі в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення прав і законних інтересів особи, яку представляють. Законний представник досить самостійний в користуванні своїми процесуальними правами. У тому випадку, коли законний представник представляє інтереси недієздатної особи, він, на відміну від представника за угодою, є вільним також у використанні спеціальних прав, що належать особі, яку представляють. Тому законний представник може, не узгоджуючи своїх дій з особою, яку він представляє, оскаржити вирок в частині цивільного позову, пред'явити виконавчий лист для стягнення і т. д. До того ж законний представник не може бути відсторонений від участі в справі в тому випадку, коли виникає необхідність допиту його в якості свідка, тому може бути допитаний як свідок [2, с. 81–82].

Законні представники наділяються правами: надавати докази, заявляти клопотання та відводи, знайомитися з матеріалами справи, брати участь в дослідженні доказів на судовому слідстві, приносити скарги на дії та рішення державних органів та посадових осіб, які ведуть процес. Окрім процесуальних прав, у структуру статусу представників входять і певні обов'язки, серед яких є загальні для всіх, наприклад, підкорення винесеним у відповідності із законом постановам та розпорядженням посадових осіб, які ведуть процес.

З точки зору В. Д. Адаменка, у кримінальному процесі серед інших юридичних фактів, що є підставами виникнення законного представництва, є: а) походження дітей від певних батьків – право представляти інтереси неповнолітнього в силу родинних з ним стосунків. Такі стосунки є підставою виникнення представництва лише тоді, коли особа, яку представляють, не досягла 18 років; б) всиновлення або вдовчеріння, опікунство або піклування, де всиновлювач адміністративним актом наділений по відношенню до всиновленого всіма правами та обов'язками, які покладені на батьків щодо неповнолітніх дітей [3, с. 53–59].

Окремими передумовами виникнення кримінально-процесуального представництва є неповноліття учасника процесу або фізичні і психічні вади, через які учасник процесу не може користуватися своїми правами та відстоювати свої інтереси.

В. А. Лазарева визначає функцію законного представника неповнолітнього в кримінальному процесі як турботу про забезпечення нормальної, спокійної обстановки під час провадження в справі, захист неповнолітнього від психічних травм, пов'язаних з проведенням слідчих та судових дій. Його призначення етичне – створювати дитині найбільш сприятливі умови для участі в кримінальному судочинстві. Виконання цієї ролі з боку близьких ди-

тині осіб є необхідним в силу недостатнього розумового розвитку неповнолітнього, відсутності досвіду, нерозуміння смислу та значення слідчих дій, які проводяться за його участю, і, власне, положення як учасника процесу [4, с. 13–14].

З моменту визнання особи, яка має фізичні або психічні вади, учасником процесу, вона користується послугами представника. С. П. Щерба вважає, що під фізичними вадами, які заважають особі самостійно використовувати своє право на захист, треба розуміти повну або часткову втрату зору, слуху або мови, в силу яких у особи втрачена або послаблена одна із здатностей правильно і повно сприймати обставини, які мають значення по справі, і відтворювати сприйняте, або такий фізичний стан, який хоча і не порушує пізнавальної здатності особи, але позбавляє її можливості обходитись без сторонньої допомоги і використовувати належні їй права. Під психічними вадами слід розуміти такий тимчасовий розлад психічної діяльності, хронічне психічне захворювання, слабоумство або інший хворобливий стан, який не виключає осудності, однак послаблює, знижує пізнавальну здатність або тягне за собою патологічні особливості емоційно-вольової сфери, а тому заважає особі брати активну участь у процесуальній діяльності і самостійно захищати свої права [5, с. 16–21].

Якщо обвинуваченим може бути особа у віці не менше 14 років, то для визнання потерпілим таких обмежень не існує. Визнаючи ту чи іншу особу потерпілою, посадові особи та органи, відповідальні за розслідування та винесення рішення по кримінальній справі, зазвичай виходять із припущення, що вона дієздатна. Однак, це припущення не завжди підтверджується. Проте, громадянин, який зазнав шкоди від злочину, визнається потерпілим незалежно від того, чи має він можливість особисто реалізувати свої права. Тому питання про дієздатність цього учасника процесу виникає не на момент визнання особи потерпілим, а пізніше. Умовами кримінально-процесуальної дієздатності потерпілого є: досягнення певного віку, психічна повноцінність, фізичне здоров'я [6, с. 48]. Громадяни, які постраждали від злочину, визнаються потерпілими незалежно від віку, фізичного чи психічного стану. Ряд вчених під цим кутом зору пропонують поділяти потерпілих на: а) повністю дієздатних (здатних повною мірою здійснювати свої процесуальні права особисто чи з допомогою представника), тобто дорослих, фізично і психічно здорових громадян; б) обмежено дієздатних (не здатних повною мірою здійснювати свої права і тому потребуючих сприяння представника) – підлітків від 14 до 18 років, а також сліпих, глухих, німих та інших осіб з важкими фізичними та психічними вадами, котрі, однак, не є психічно хворими; в) повністю недієздатних, права яких здійс-

нюють лише представники без їхньої участі – малолітніх, тобто осіб, яким не виповнилось 14 років, а також осіб з психічними захворюваннями, з тимчасовим психічним розладом, слабоумством або іншою хворобою, через яку вони не можуть усвідомлювати свої дії та керувати ними [7, с. 59].

Деякі науковці вважають, що при з'ясуванні питання про те, скільки осіб одночасно можуть виступати в процесі в якості законного представника неповнолітнього, необхідною і достатньою вважається участь одного законного представника, оскільки одночасна участь у справі кількох осіб в якості законних представників суттєво ускладнила б хід процесу в цілому, здійснення окремих слідчих та судових дій, вирішення питань, що виникли, і т. ін. У той же час, додаткових можливостей для охорони законних інтересів неповнолітнього не виникло б, оскільки засоби їх реалізації залишилися б тими самими [8, с. 50]. Але в теорії кримінального процесу існує інша думка з цього приводу, а саме: ніхто не може відмовляти батькові або матері скористатися своїми правами законного представника на тій чи іншій стадії кримінального процесу, доки вони не позбавлені у встановленому законом порядку батьківських прав. Необхідність участі обох батьків викликана завданнями кримінального судочинства, до того ж, участь обох батьків в процесі має великий виховально-попереджувальний вплив і на них самих, дозволяє їм глибше усвідомити ступінь своєї вини за неналежне виховання підлітка і проїнятися почуттям відповідальності за його долю. До того ж, доцільність участі обох законних представників пояснюється тим, що під час розслідування та судового розгляду кримінальної справи зачіпаються інтереси обох батьків, причому іноді різного рівня [9, с. 18-19; 10, с. 31; 11, с. 122].

У випадках, коли злочин щодо неповнолітньої або недієздатної особи було скоєно його батьками, всиновлювачем, опікуном чи піклувальником, вказані особи не можуть брати участь в кримінальному судочинстві як законні представники, оскільки це суперечить змісту законного представництва.

На думку ряду вчених, процесуальне положення в кримінальному процесі законного представника неповнолітнього є своєрідним і зводиться до наступного: 1) можливість суміщення в одній особі функцій різних учасників процесу (законного представника, цивільного відповідача, свідка); 2) участь в процесі як з метою забезпечення охорони прав і законних інтересів неповнолітнього обвинуваченого в силу його обмеженої дієздатності, так і з метою з'ясування ролі самих законних представників у формуванні особистості обвинуваченого і в певній мірі – відповідальності за допущені неповнолітнім правопорушення. Для цього законні представники законодавчо наділені такими широкими повноважен-

нями, які виключають можливість трактування їх діяльності в кримінальному судочинстві тільки як допомоги слідству та суду у з'ясуванні фактів, що характеризують умови виховання та формування особистості обвинуваченого [12, с. 38; 13, с. 47–48].

Діяльність законного представника неповнолітнього обвинуваченого передбачає його взаємодію із захисником. Законний представник відрізняється від захисника певними особливостями, а саме: 1) відносини між законним представником та неповнолітнім обвинуваченим базуються на іншій правовій основі, ніж відносини між захисником та обвинуваченим; 2) законний представник не зобов'язаний надавати обвинуваченому юридичну допомогу; 3) процесуальний інтерес законного представника може не співпадати з його особистими інтересами в силу того, що в процесі підлягає з'ясуванню і його особиста роль в тому, що обвинувачений став на шлях злочину [12, с. 39].

Законний представник припиняє свою діяльність з моменту досягнення особою 18-річного віку. З цього часу законний представник може брати участь у кримінальному судочинстві як представник (потерпілого, цивільного позивача тощо).

Список літератури: 1. Мартынич Е. Г., Радьков В. П., Юрченко В. Е. Охрана прав и законных интересов личности в уголовном судопроизводстве/ Под ред. Т. И. Карпова. Кишинев, 1982. 2. Мазалов А. Г. Гражданский иск в уголовном процессе. М., 1977. 3. Адаменко В. Д. Советское уголовно-процессуальное представительство. Томск, 1978. 4. Лазарева В. А. Охрана прав и законных интересов несовершеннолетних потерпевших в советском уголовном процессе: Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.09, М., 1980. 5. Щерба С. П. Расследование и судебное разбирательство по делам лиц, страдающих физическими или психическими недостатками. М., 1975. 6. Полосков П. Дееспособность потерпевшего от преступления // Социалистическая законность. 1983. №12. 7. Гошовский М. Г., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. К., 1998. 8. Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковский Г. М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. М., 1974. 9. Ландо А. С. Представители несовершеннолетних обвиняемых в советском уголовном процессе / Ред. Познанский В. А. Саратов, 1977. 10. Голубева Л. М. Судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. Фрунзе, 1981. 11. Щерба С. П., Зайцев О. А., Сарсенбаев Т. Е. Охрана прав беспомощных потерпевших по уголовным делам / Под ред. Щербы С. П. М., 2001. 12. Рыбальская В. Я. Особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних / Ред. Т. Н. Добровольская. Иркутск, 1972. 13. Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковский Г. М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. М., 1974.

Надійшла до редколегії 23.07.07

О. В. Дашченко

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УМОВНО-ДОСТРОКОВО ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Говорячи про осіб, звільнених від відбування покарання достроково, слід мати на увазі, що іде мова про суб'єктів, які певний час піддавалися впливу покарання. Так, мало чим відрізняється